

UDK 725.182:930.25(497.16Бока которска)(091)

**Dokumentacija tvrđave Španjola
s kraja 18. i početka 19. vijeka u
Bečkom arhivu**

Marija NOVAKOVIĆ

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART

Dokumentacija tvrđave Španjola s kraja 18. i početka 19. vijeka u Bečkom arhivu

Marija NOVAKOVIĆ

UVOD

Za potrebe potpunijeg sagledavanja historijata Španjole u toku izrade projekta sanacionih i restauratorskih radova ove tvrđave ispitani su fondovi Bečkog ratnog arhiva u kome se čuva dokumentacija o Herceg Novom iz vremena austrougarske uprave u Boki. Riječ je o planovima i izvještajima pisanim na njemačkom jeziku koji se odnose na 1799, 1798. i 1806. godinu.

KRATAK OPIS TVRĐAVE

Španjola je jedna od veoma rijetkih tvrđava koja je sačuvana gotovo u potpunosti u svom izvornom obliku. U izvorima se još pominje kao Tvrđava na brdu, Gornja tvrđava, Gornji grad, tvrđava Karla V ili Kale i cendid (turski izvori). Po bivšim istraživačima Španci se pominju kao prvi koji su prepoznali stratešku i odbrambenu važnost brežuljka iznad Herceg Novog i započeli izgradnju prvobitnog utvrđenja. Ne postoje materijalni ili arheološki dokazi za ovu tvrdnju.

Tvrđava je smještena na uzvišenju zvanom Bajer i predstavlja jedno od najznačajnijih uporišta Boke Kotorske, značajnu i prostranu tvrđavu sa četiri jake okrugle rondele na uglovima nastalu u tursko vrijeme, južnim perimetrom izgrađenom u dijelu prema moru i kasnije dograđenom merzerskom baterijom u austrougarskom periodu.

Tvrđava je intenzivno korišćena u toku austrougarskog perioda, kada je u unutrašnjosti sagrađen niz pomoćnih objekata, a po obodu artiljerijski položaji uslovljeni promjenama u naoružanju i njegovim razvojem.¹

ARHIVSKA ISTRAŽIVANJA

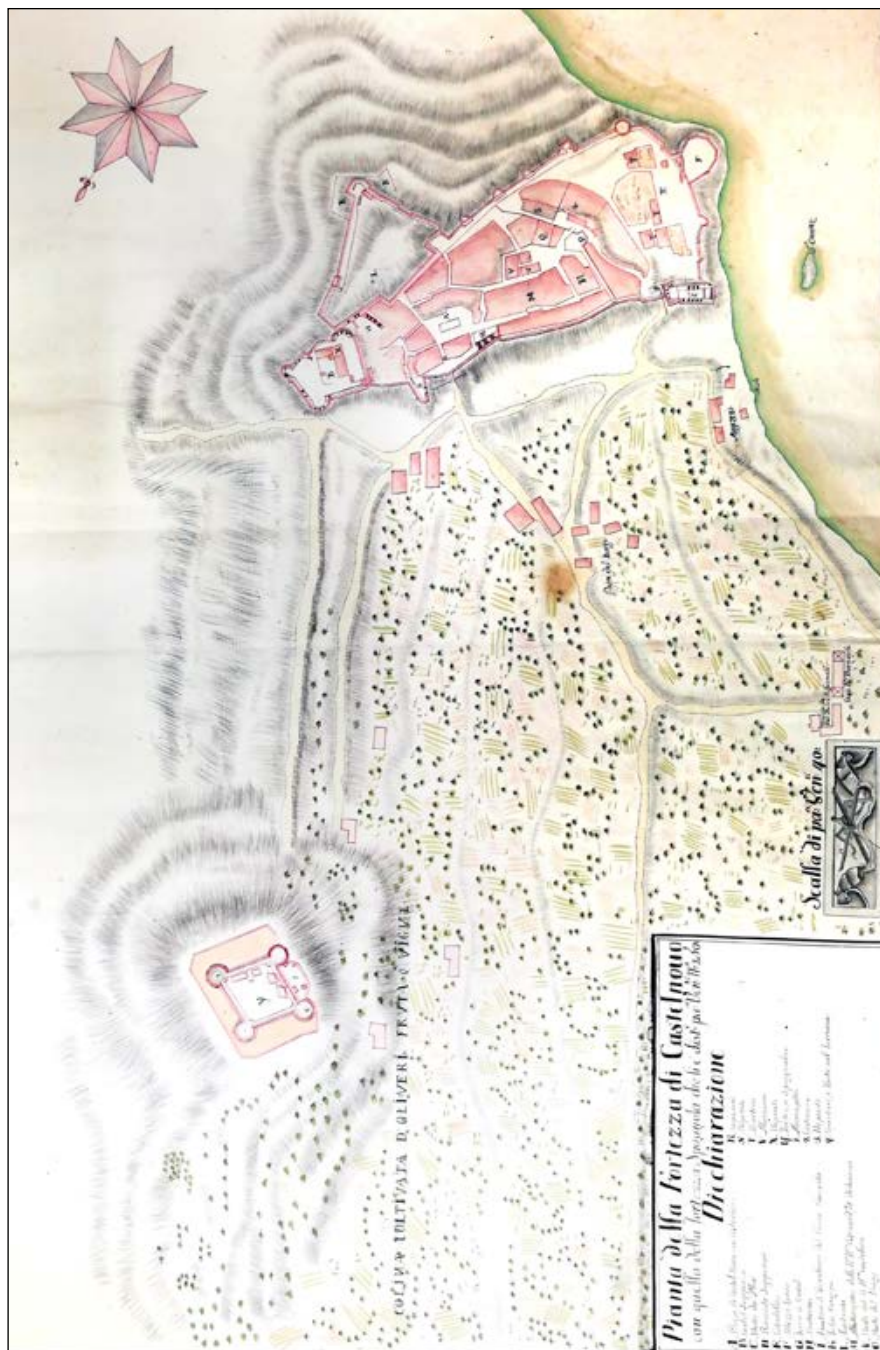
Plan Castelnuovo, Španjola, Kriegsarhiv, Wien, 18. i 19. vijek

U toku arhivskog istraživanja tvrđave Španjole, istraženi su mnogobrojni arhivi, iz arhiva u Beču pribavljeni su crteži sa prpratnim tekstovima na njemačkom jeziku, koji su korišćeni za proučavanje i za potrebe izrade konzervatorskog projekta rekonstrukcije tvrđave.² U pitanju su crteži iz 1799. i 1806. godine, gdje su prikazane karte na kojima je šira situacija grada, Donjeg i Gornjeg, kao i situacija tvrđave Španjola. Takođe u prilogu je pismo koje je isto tako otkriveno u spisi-ma pod signaturom GPA Inland C III Castelnuovo Nr. 3 od 19. avgusta 1798. godine, sa opisima utvrđenja u Herceg Novom, gdje je prvobitno opisana tvrđava Španjola.

Na karti iz 1799. godine jasno se sagledava tvrđava Španjola u širem kontekstu, kao i Donji i Gornji grad. Sagledava se cjelokupan prostor oko utvrđenja koji je dominantno bio poljoprivredna površina i neizgrađeni zeleni prostor. U prilogu karte je detaljna legenda, kao i opisi na samom grafičkom prilogu. Pored tvrđave je navedeno: *colina coltivata o oliveri, fruta, vigne* – „brdo obrađeno maslinama, voćem i vinogradima”. Prostor oko tvrđave nije izgrađen, osim nekoliko manjih objekata znatno udaljenih. Prilaz tvrđavi je sa južne strane na kojoj su

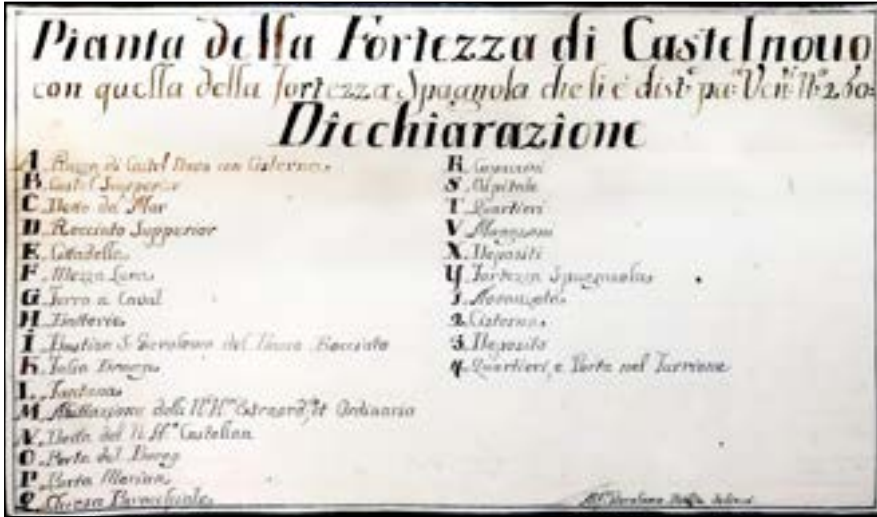
1 Lalošević I. i Pavićević R, „Fortifikacioni sistem Boke Kotorske austrougarskog perioda”, *Boka*, br. 33.

2 Boris Ilijanić, *Španjola*, Herceg Novi 2012 (u knjizi su arhivski crteži – kseroks kopije), str. 70 i 79.

SL. 1 | PLAN iz 1799 – Pianta della Fortezza di Castelnuovo
– GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 1

prikazana dva prilazna puta. Oko tvrđave prikazan je odbrambeni zid koji jasno ukazuje na postojanje rova oko čitavog objekta. Kartu prati detaljna legenda koja objašnjava Donji i Gornji grad.

SI. 2 | PLAN iz 1799 – Legenda karte Pianta della Fortezza di Castelnuovo – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 1

Prevod legende:

PLAN TVRĐAVE HERCEG NOVOG

Sa planom tvrđave „Španjola“ koja je od nje udaljena 260 mletačkih koraka

Objašnjenje pojmova:

- A – Trg u Herceg Novom sa bistijernom
- B – Gornji kaštel
- C – Zvani „Od mora“
- D – Gornji bedem
- E – Citadela
- F – Tvrđava „Mezaluna“
- G – Potkovičasta kula („Ferro di Caval“)
- H – (artiljerijske) Baterije
- I – Bastion „Sveti Jeronim“ donjeg bedema
- K – Lažni nasip (Falsabraga)
- L – Česma
- M – Rezidencija vanrednih i redovnih providura
- N – Zvana „Kaštelanova zgrada“
- O – Gradska vrata (Kopnena vrata)

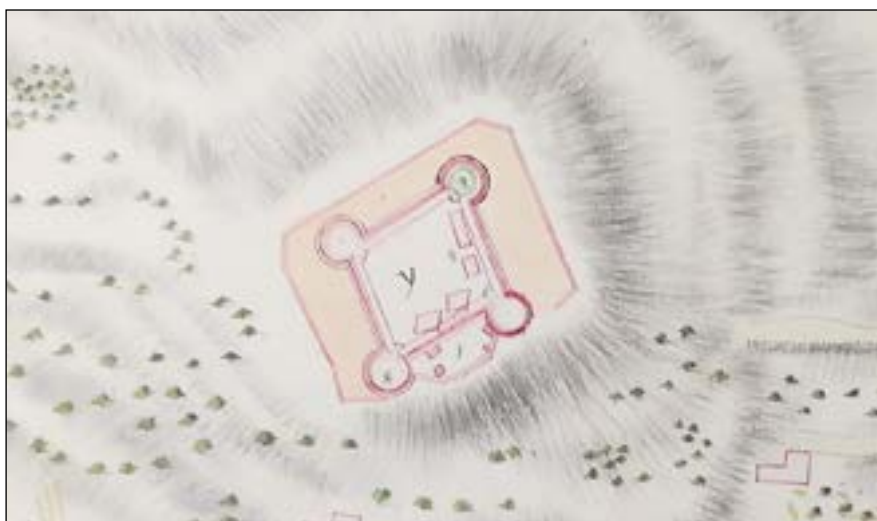
- P – Vrata od mora
- Q – Parohijska crkva
- R – Kapucinski samostan
- S – kKonak (ospitale)
- T – Spavaonice (quartieri)
- V – Magacini
- X – Ostava (depositi)
- Y – Tvrđava „Španjola“
- 1. Dogradnja (avanzata)
- 2. Bistijerna
- 3. Ostava
- 4. Spavaonice i ulaz u kulu

Zastavnik Gierolemo (riječ nečitka),
nacrtao¹

1 Najljepšu zahvalnost dugujem Jošku Katelanu, na prevodu legende uz kartu iz Bečkog arhiva – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 1, 1799.

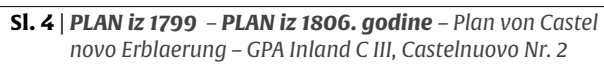
Na uvećanoj karti gdje je izdvojena tvrđava Španjola prikazana je uža situacija na kojoj se tvrđava sagledava u kvadratnom obliku sa četiri ugaone kružne rondeli i južnim perimetrom prema moru. Crtež prati legenda koja opisuje da se u SI rondeli nalazi bistijerna, zatim da je JZ rondela namijenjena za spavaonicu, a južni perimeter je obilježen kao dograđeni dio. Jasno se sagledava šetnica na tvrđavi uz odbrambene zidove i stepenište do nje. Objekti unutar odbrambenog perimetra shematski su prikazani, samo je jedan izdvojen i označen kao ostava.

Na užoj situaciji jasno je prikazan spoljašnji fortifikacioni pojas sa zapadne, sjeverne i istočne strane oko tvrđave u pravilnom kvadratnom obliku sa zasečenim uglovima. Prikaz spoljnih odbrambenih zidova ukazuje na postojanje rova oko tvrđave.

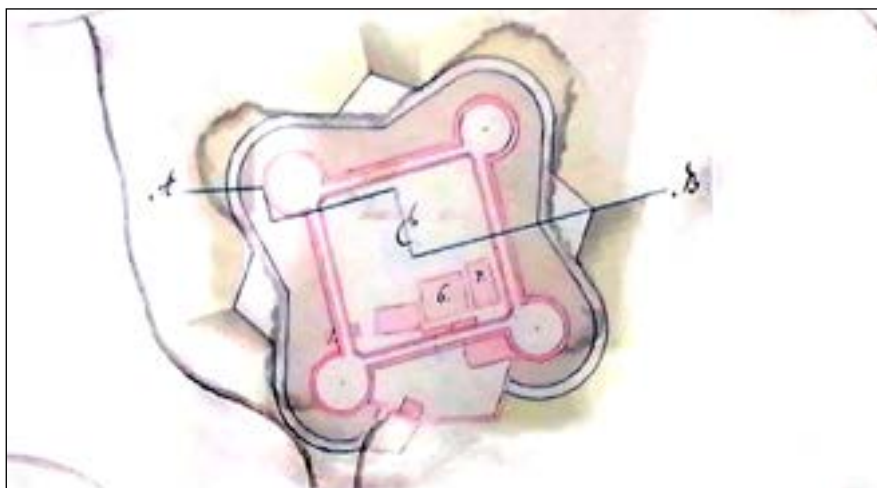
SI. 3 | PLAN iz 1799 – Uža situacija, *Pianta della Fortezza di Castelnuovo* – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 1

Karta broj 2, iz 1806. godine prikazuje širu situaciju tvrđave Španjola i njen položaj u odnosu na ostala utvrđenja, kao i na manje objekte koji se sagledavaju u njenoj okolini i koji su smješteni na svojim parcelama. Na karti sa početka XVIII vijeka u odnosu na prethodnu kartu dominantno su prikazani svi izgrađeni objekti – utvrđenja i stambeni objekti sa pripadajućim parcelama. Takođe je označena i mreža puteva na čitavom obuhvatu, kao i za prilaz tvrđavi Španjola. Oko tvrđave,

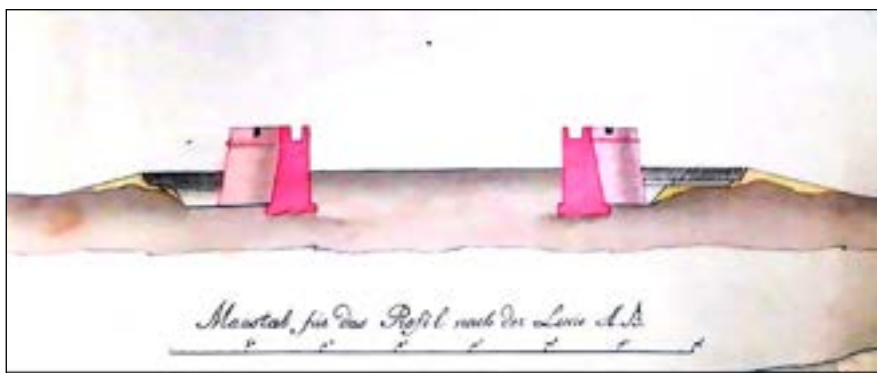

u široj okolini nema izgrađenih prikazanih objekata. Na karti se jasno sagledava ulaz u tvrđavu koji vodi iz pravca mora do južnog perimetra, pretprostora i vrata u okviru njega. Što ukazuje da se u ovom periodu još uvijek koristio ovaj ulaz, dok je danas zazidan i stavljen van funkcije. Jasno se sagledava odbrambeni zid oko tvrđave, sa poligonalnim bastionima na tri strane, koji naglašavaju postojanje rova, što grafika i sjenke dodatno potvrđuju.

Na izdvojenim djelovima karte prikazana je uža situacija na

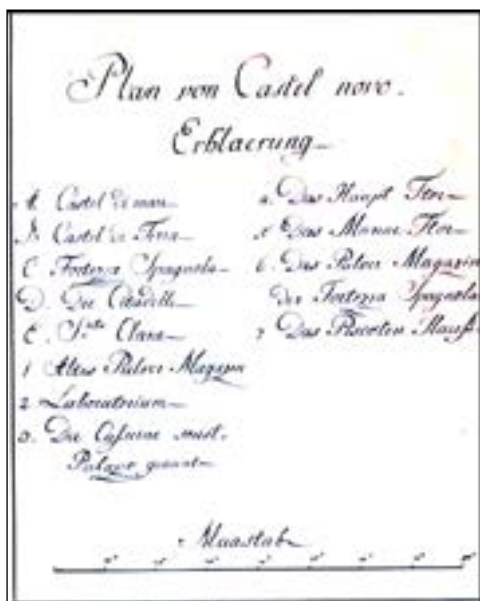
Sl. 5 | PLAN iz 1806. godine – Plan von Castel novo Erblaerung
– GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 2, uža situacija

Sl. 6 | PLAN iz 1806. godine – Plan von Castel novo Erblaerung – GPA Inland C III, Castelnuovo
Nr. 2, uža situacija presjek kroz tvrđavu Španjola, sa razmjerom od tačke A do tačke B

kojoj se sagledava gabarit tvrđave sa prikazom objekata unutar perimetra koji su preciznije nacrtani i označeni. Iz legende saznajemo da u unutrašnjosti postoji skladište baruta (br. 6), kao i ambulanta (br. 7). Takođe je jasno pozicioniran objekat koji nije numerisan, a koji je na mjestu džamije/kepele Svetog Josipa i koji je, najverovatnije, u ovom periodu već bio prenamijenjen u vojni objekat. Posebno je grafički označena četvorougaona kula u sjeverozapadnom dijelu fortifikacije, koja je prikazana kao zazidana, a koja je smještena na južnoj strani tvrđave, naspram vjerskog objekta – džamije, odnosno Crkve Svetog Josipa. Pretpostavlja se da je u četvorougaonoj kuli bio prvobitni ulaz u kompleks. Vrata na zapadnoj četvorougaonoj kuli su zazidana.

Na osnovi je označen presjek A–B na kome se sagledavaju odbrambeni zid, rondele, šetnice, rov oko tvrđave i dva mosta koja su bila namijenjena za prilaz utvrđenju.

Sl. 7 | PLAN iz 1806. godine
– Plan von Castel novo
Erblaerung – GPA Inland
C III, Castelnuovo Nr. 2,
legenda uz kartu

Prevod legende:

A.	Utvrđenje na moru	3.	Kasarna zvana Palaca
B.	Utvrđenje na kopnu	4.	Glavni ulaz
C.	Tvrđava Španjola	5.	Ulaz od mora
D.	Citadela	6.	Skladište baruta u tvrđavi Španjola
E.	Crkva Svete Klare	7.	Ambulanta ili lazaret za povrijeđene.
1.	Stari magacini za municiju		
2.	Laboratorija		

Karte iz arhiva u Beču iz 1799. i 1806. godine nastale su u veoma kratkom vremenskom periodu, ali su otkrile i potvrdile veoma značajne podatke u vezi sa položajem utvrđenja, gabaritom, odnosom sa susjednim utvrđenjima i objektima... Najvažnije od svega jeste to što su kroz legendu dobijena tumačenja namjene objekata u široj okolini kao i u samom utvrđenju Španjola. Takođe su veoma značajni detalji poput presjeka koji govore o visini odbrambenih zidova, postojanju šetnice, kao i odbrambenog rova sa zidovima oko čitave tvrđave sa prilaznim komunikacijama u vidu mostova.

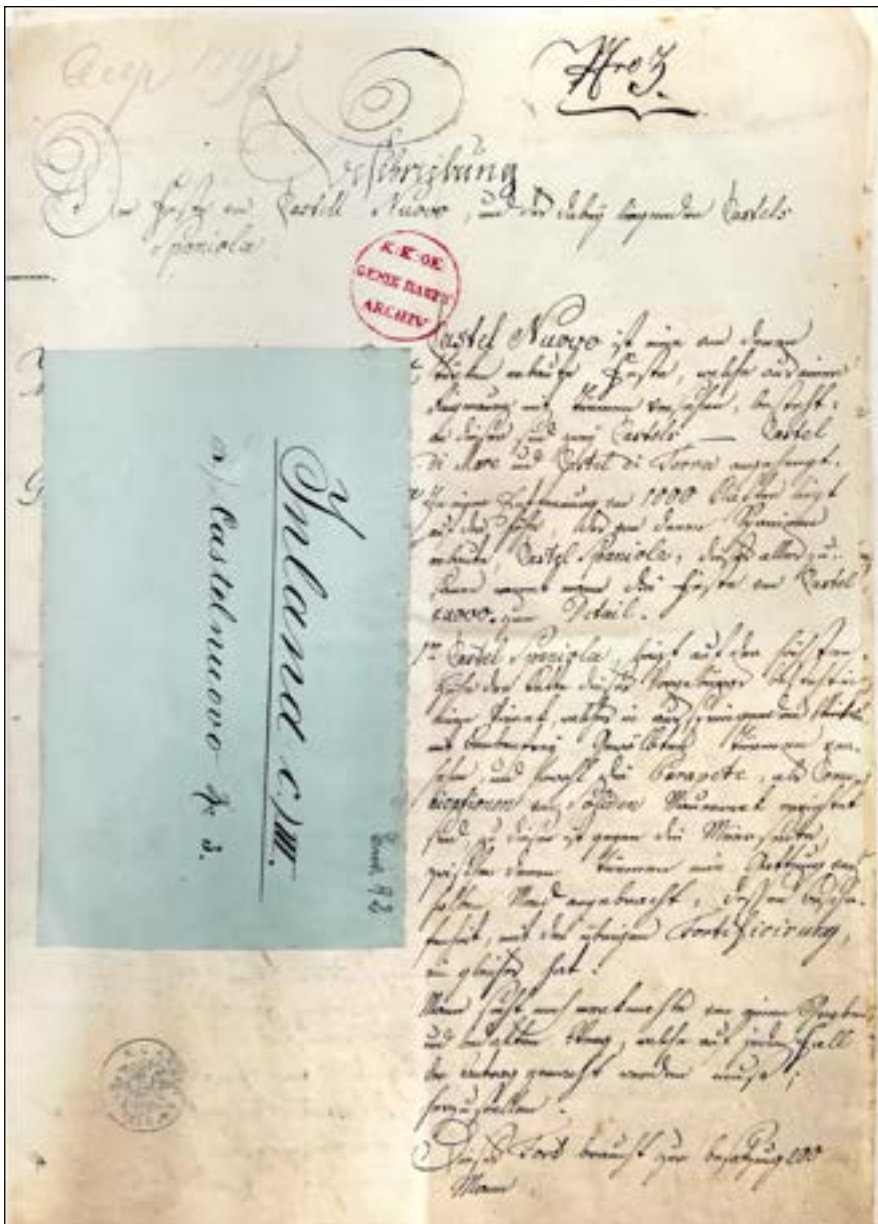
TEKSTUALNI PRILOG IZ BEČKOG ARHIVA – GPA Inland C III Castelnuovo, Nr. 3

Prevod:

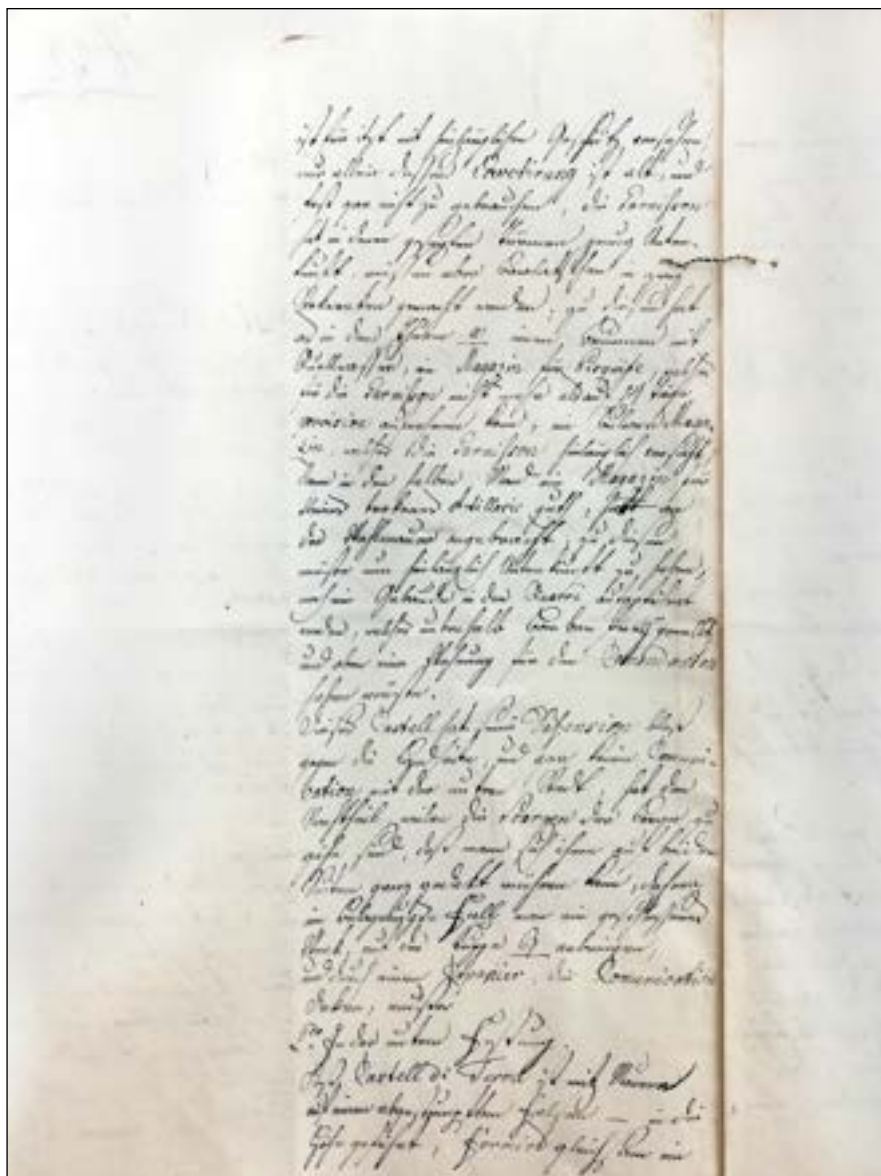
„Kastel Nuovo je jedan od prvih utvrđenja koje su izgradili Turci, koje se sastoji od prstenastog utvrđenja sa kulama. Utvrđenje na moru i utvrđenje na kopnu su pripojeni ovom utvrđenju. Na udaljenosti od 1.000 hvati, na brdu, nalazi se tvrđava Španiola, koju su izgradili Španci. Svi ovi objekti zajedno čine tvrđavu Kastel Nuovo.

Detaljno: Španska tvrđava, smještena na najvišoj tački ovog područja, sastoji se od odbrambenih zidova, koji su opremljeni vidljivim toparnicama, svodnim kulama otpornim na bombe, a i zaštitnim zidom rova i objekata koji su izgrađeni od punog zida. Na njih, na strani mora, između rondela, pripojena je neka vrsta poluzida, čija je struktura ista kao i ostatak utvrđenja. Još uvek se mogu videti karakteristike jarka-rova i pokrivenog puta, koji se moraju obezbediti u svakom slučaju. Ovaj objekat zahteva garnizon od 200 ljudi.

Sada je tvrđava opremljena dovoljnom količinom artiljerije, ali su postojeći otvori stari i gotovo neupotrebljivi. Garnizon ima dovoljno smeštaja u gore pomenutim kulama, ali kasarne moraju biti izgrađene u dva utvrđenja. Pored ovoga, u jednoj kuli se nalazi bunar sa izvorskom vodom, skladište za hranu, koje može da drži zalihe za samo 14 dana, skladište za barut, koje je garnizon dovoljno isprobao, jedan magacin sa pola visine zida za artiljerijsku robu. Pored toga, mora biti obezbeđeno dovoljno smeštaja, stoga u utvrđenju mora biti izgrađena još jedna zgrada, koja treba biti zasvođena i imati stan za posadu. Ovo utvrđenje nema skoro

Sl. 8 | Tekst iz 1798. god – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 3, pismo, str. 1

Sl. 9 | Tekst iz 1798. god – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 3, pismo, str. 2

nikakvu odbranu prema kopnenoj strani, čak skoro nikakvu komunikaciju sa donjim dijelom grada. Mana tvrđave je što je strana prema brdu strma

i previše otvorena, pa se odatle može nesmetano napasti, te se obje strane brda moraju zaštititi i u slučaju opsade ako se posada povuče u kaštel „B” komunikacija mora biti zaštićena.”

19. avgust 1798,

Potpis nečitko³

Tekst sadrži šest stranica i govori o utvrđenju Castel Nuovo kao i o objektima koji ga sačinjavaju. Zatim su u tekstu pojedinačno opisana utvrđenja (Španjola, utvrđenje na moru i utvrđenje na kopnu), postojeće stanje i smjernice za njihovo ojačanje i poboljšanje. U tekstu prve dvije stranice sadrže opis tvrđave Španjola. Iz opisa saznajemo tadašnji izgled utvrđenja, zatim postojanje rova oko tvrđave i dodatnih odbrambenih zidova oko utvrđenja. Takođe su u tekstu navedeni i opisani objekti unutar utvrđenja i njihova namjena. U posljednjem dijelu opisana je procjena i analiza tvrđave sa vojnog aspekta: šta je potrebno ojačati, dograditi i koliko posade je neophodno da bi utvrđenje nesmetano funkcionisalo?

Na zadnjoj stranici nalazi se potpis lica koje je radilo analizu, izvještaj i datum.

Stanje tvrđave Španjola tokom austrougarskog perioda (I i II vladavine) dakle od 1797. do 1918. godine nije se mnogo promijenilo, s tim što su objekti unutar perimetra modifikovani, uglavnom na temeljima ranijih objekata, neki su građeni iznova, neki su zidani na novim lokacijama, ali savremenijim tehnikama i materijalima. Pojedini objekti samo su obnovljeni i dograđeni, ali sa novom namjenom. Značajni zahvati rađeni su van perimetra tvrđave, sa njene istočne strane, jer vojni dometi naoružanja na staroj tvrđavi nisu zadovoljavali novonastale potrebe.

U maju 1907. godine, po arhivskim spisima, austrougarska inženjerska uprava otkupljuje zemljište uz postojeću tvrđavu, za dogradnju merzer-baterije za topove 210 mm, sa jugoistočne strane utvrđenja, koja je tipska za većinu utvrđenja na kojima su tvrđave bile naoružane merzerima.

Promjene u naoružanju, njegovim razvojem pokrenule su i

³ Najljubaznije zahvaljujem svešteniku Hansu Gustavu Treplinu, gosp. Slobodanu Draškoviću na pomoći oko prevoda i tumačenja teksta iz arhiva iz Beča – GPA Inland C III, Castelnuovo Nr. 3, 1798.

promjene na izvornom obliku tvrđave, toparnice u rondelama pretvorene su u puškarnice (3 puškarnice). Samo su ostale dvije originalne toparnice u JZ i SZ rondeli. Takođe su u istom periodu srušeni kameni kruničnjaci na krovovima šetnica (rondela), jer su postavljena nova betonska postolja za topove.

U doba austrougarske vladavine tvrđava Španjola imala je veoma bitan strateški značaj i odlučujući položaj u sistemu utvrđenja Boke Kotorske. U periodu kada starije utvrđenje gubi odbrambeni i vojni značaj i kada se gradi merzerska baterija sa odbrambenim zidom, zatvara se i glavni ulaz u tvrđavu kroz južni perimenter. Tada se otvara novi ulaz kroz SI rondelu, koji je bliži ulazu kroz SI kapiju i bliži je merzerskoj bateriji. Ova intervencija narušila je izvornost same fortifikacije, ali je u tom momentu pružala bržu i bolju funkcionalnost u čitavom kompleksu. Rekonstruisana je bistijerna za vodu i postavljena kamena bunarska krana (koja je danas veoma oštećena). Takođe je uz istočni spoljni zid utvrđenja dozidan rezervoar za vodu sa prelivima i šahtama, dubine 6m, koji je izgradnjom novog (u blizini) stavljen van funkcije.

Nakon 1918. godine tvrđava polako gubi vojni značaj, a nakon Drugog svjetskog rata biva potpuno napuštena i prevaziđena novim tehnologijama i vojnim sredstvima.

Prethodno izvršena istraživanja: terenska, arhitektonska, bibliografska, arhivska, sondažna arheološka – rezultirala su novim podacima, koji su bili osnov za izradu konzervatorskog projekta

Sl. 5 | Fotografija rezervoara za vodu uz tvrđavu, nakon snimanja i čišćenja, 2025. godina

rekonstrukcije tvrđave Španjola. Realizacija projekta trajala je u periodu od septembra 2021. godine do decembra 2022. godine.⁴ Glavnim projektom predviđeno je formiranje kreativnog „Hub-a” sa pratećim sadržajima u okviru postojećeg utvrđenja. Time bi se valorizovala tvrđava tokom cijele godine kroz razne umjetničke kampove, kulturne manifestacije i izložbene prostore, kao i stvaranje radnog prostora i smještaja za umjetnike koji dolaze u Crnu Goru. Na ovaj način tvrđava odnosno budući kreativni hub trebalo bi da privuče najširu javnost od turista, lokalnog stanovništva do umjetnika koji dolaze iz raznih zemalja.

Uzimajući u obzir da je u toku izvođenje I faze radova na rekonstrukciji utvrđenja, koje je započeto u aprilu 2025. godine, bilo bi veoma značajno nastaviti istraživanje na svim objektima u okviru

Sl. 5 | Fotografija tokom izvođenja radova i čišćenja lokacije uz SI rondelu i postojeći rezervoar za vodu uz tvrđavu, oktobar 2025. godina.

⁴ Konzervatorski projekat adaptacije i sanacije kulturnog dobra tvrđave Španjola u Herceg Novom za potrebe međunarodnog kreativnog centra izrađen je od strane studija Enforma doo iz Kotora.

odbrambenog perimetra – arhitektonska istraživanja. Dodatno treba istražiti četvorougao kulu koja u svom gabaritu ima zazidana vrata, zatim nekadašnju džamiju/Crkvu Svetog Josipa/vojni objekat, kao i prateći tragove arhivskih karata ispitati postojanje rova oko čitave tvrđave.

Literatura:

Ilijanić B., *Španjola, Herceg Novi – Gornji grad*, Herceg Novi 2012. godina.

Lalošević I., *Fortifikacijska arhitektura Boke Kotorske venecijanskog perioda (XV–XVIII vijek)*, Podgorica 2016.

Lalošević I., „Izdvojeni fortifikacioni punktovi na području Herceg Novog“, *Boka* 27.

Musić S., „Izvještaj iz 1703. godine o stanju hercegnovskih tvrđava“. Radovi sa naučnog skupa, *Boka* 17 (1985).

Popović K. T., *Herceg Novi – istorijske bilješke*, Herceg Novi 1924, 33. U napomeni 36 autor navodi da je riječ o slobodnom prevodu iz knjige prof. G. Zarbarini Parali-pomeni del centenario di Castelnuovo, str. 14.

Stanojević G., *Jugoslovenske zemlje u Mletačko-turskim ratovima XVI–XVIII vijeka*, Istorijski institut, Beograd 1970.

Stanojević G., „Popisi građevina Boke Kotorske iz 1788. godine“, SPOMENIK SANU CXXVII, Beograd 1986, str. 152.

Zloković M., „Turci u Herceg Novome“, *Boka* 2 (1970).